

**BEZPIECZEŃSTWO
RZECZYPOSPOLITEJ POLSKIEJ
WOBEC WSPÓŁCZESNEGO
ZAGROŻENIA TERRORYZMEM**

Krzysztof Masiul

Szczytno 2014

RECENZENCI

dr hab. Waldemar Zubrzycki

dr Piotr Bogdalski

REDAKCJA WYDAWCY

Małgorzata Bukowska

Robert Ocipiński

PROJEKT OKŁADKI

Grzegorz Adamiak

© Wszelkie prawa zastrzeżone — WSPol Szczytno 2014

ISBN 978-83-7462-414-5

e-ISBN 978-83-7462-415-2

Druk i oprawa:

Wydział Wydawnictw i Poligrafii Wyższej Szkoły Policji w Szczytnie

12-100 Szczytno, ul. Marszałka Józefa Piłsudskiego 111

tel. 89 621 51 02, fax 89 621 54 48

e-mail: wwip@wspol.edu.pl

Objętość: 17,39 ark. wyd. (1 ark. wyd. = 40 tys. znaków typograficznych)

Spis treści

Wstęp	5
1. Determinanty polityki bezpieczeństwa państwa.....	9
1.1. Pojmowanie, istota i typologie bezpieczeństwa	9
1.1.1. Bezpieczeństwo w ujęciu filozoficznym	9
1.1.2. Bezpieczeństwo w ujęciu leksykalnym	12
1.1.3. Bezpieczeństwo w ujęciu nauk społecznych.....	13
1.1.4. Typologie bezpieczeństwa	15
1.1.5. Bezpieczeństwo narodowe — ewolucja pojmowania.....	19
1.1.6. Zakres bezpieczeństwa narodowego w polskich strategiach bezpieczeństwa.....	23
1.1.7. Międzynarodowy wymiar bezpieczeństwa.....	27
1.2. Bezpieczeństwo jako problem globalny	30
1.2.1. Rola Organizacji Narodów Zjednoczonych wobec zmieniających się zagrożeń i nowych wyzwań.....	33
1.2.2. Sojusz północnoatlantycki i jego zaangażowanie na rzecz bezpieczeństwa	39
1.2.3. Komponenty bezpieczeństwa europejskiego	43
1.3. Bezpieczeństwo a zagrożenia państwa.....	49
1.3.1. Charakter zagrożeń bezpieczeństwa państwa	50
1.3.2. Ocena zagrożeń bezpieczeństwa Rzeczypospolitej Polskiej	58
2. Terroryzm jako zagrożenie współczesnego świata	65
2.1. Terroryzm — istota zjawiska.....	65
2.1.1. Geneza terroryzmu.....	66
2.1.2. Problemy w pojmowaniu terroryzmu	71
2.1.3. Klasyfikacja terroryzmu	79
2.2. Uwarunkowania współczesnego terroryzmu międzynarodowego	83
2.2.1. Konflikt izraelsko-palestyński jako źródło współczesnego terroryzmu.....	83
2.2.2. Rozpad dwubiegunowego świata — jego wpływ na kształt współczesnego terroryzmu.....	90
2.2.3. Radykalizacja europejskich środowisk emigracyjnych a zagrożenie terroryzmem.....	96
2.3. Współczesne zagrożenia terrorystyczne	106
2.4. Potencjalne i realne przesłanki zagrożenia terroryzmem Rzeczypospolitej Polskiej.....	117

3. Uwarunkowania międzynarodowe w walce z terroryzmem	127
3.1. Organizacja Narodów Zjednoczonych wobec terroryzmu.....	127
3.1.1. Konwencje antyterrorystyczne	129
3.1.2. Inicjatywy podejmowane w ramach Zgromadzenia Ogólnego Organizacji Narodów Zjednoczonych	140
3.1.3. Inicjatywy podejmowane w ramach Rady Bezpieczeństwa	146
3.1.4. Rozwiązania systemowe stosowane w ramach Organizacji Narodów Zjednoczonych w zakresie walki z terroryzmem międzynarodowym	153
3.2. Działania sojuszu północnoatlantyckiego podejmowane w walce z terroryzmem	157
3.2.1. Działania polityczne.....	158
3.2.2. Praktyczny wymiar działań w walce z terroryzmem	164
3.3. Rola organizacji europejskich w zwalczaniu terroryzmu.....	170
3.3.1. Rada Europy	170
3.3.2. Organizacja Bezpieczeństwa i Współpracy w Europie	174
3.3.3. Unia Europejska.....	180
3.4. Specyfika działań antyterrorystycznych w wybranych krajach europejskich doświadczonych terroryzmem.....	190
 4. Zaangażowanie Rzeczypospolitej Polskiej w walkę z terroryzmem	 197
4.1. Państwo a walka z terroryzmem.....	197
4.1.1. Poziom strategiczny.....	204
4.1.2. Poziom operacyjny	210
4.1.3. Poziom taktyczny.....	214
4.1.4. Narzędzia prawne	238
4.1.5. Działania edukacyjne i profilaktyczne	249
4.2. Rzeczpospolita Polska w światowym systemie bezpieczeństwa antyterrorystycznego.....	253
4.2.1. Stanowisko polityczne.....	256
4.2.2. Udział w koalicji antyterrorystycznej	259
4.2.3. Aktywność międzynarodowa	262
4.2.4. Zaangażowanie w walkę z terroryzmem a bezpieczeństwo Rzeczypospolitej Polskiej	269
 Zakończenie	 273
 Bibliografia	 277

Wstęp

Utrzymanie bezpieczeństwa państwa jest jedną z nadrzędnych funkcji każdego kraju. Funkcja ta obejmuje problematykę przeciwstawiania się wszelkim zewnętrznym oraz wewnętrznym zagrożeniom jego istnienia i rozwoju. Przystąpienie Rzeczypospolitej Polskiej do NATO było jednym z podstawowych celów polskiej polityki zagranicznej i bezpieczeństwa w latach 90. Członkostwo w NATO, od 12 marca 1999 r., pozostaje głównym filarem polskiej polityki bezpieczeństwa.

Realizując zadania wynikające z art. 5 Traktatu Północnoatlantyckiego, sojusz stanowi gwarancję bezpieczeństwa naszego kraju. W coraz większym stopniu umożliwia także reagowanie na nowe zagrożenia, np. takie jak terroryzm. O roli sojuszu w dziedzinie bezpieczeństwa międzynarodowego świadczą prowadzone działania stabilizacyjne w wielu regionach świata. Polska jako członek NATO jest podmiotem czynnie uczestniczącym w działaniach sojuszu w Afganistanie (ISAF) i Kosowie (KFOR), mających na celu prewencję oraz skuteczną walkę z nowymi obliczami międzynarodowego terroryzmu.

Działania podejmowane przez władze polskie po 11 września 2001 r. stanowią ciągle powracający temat w szerokiej dyskusji dotyczącej ich słuszności. Kwestia skierowania wojsk do Iraku i Afganistanu budzi wiele emocji. Są one potęgowane nie tylko poprzez rosnące koszty operacji czy kontrowersje dotyczące realizowanych zadań. Największy sprzeciw budzą, nieuniknione w tym przypadku, straty wśród żołnierzy oraz narastający w społecznej świadomości wzrost zagrożenia ze strony radykalnych ugrupowań islamskich. Powinniśmy być jednak w pełni świadomi, że zaniechanie tych działań mogłoby w przyszłości pociągnąć za sobą ofiary i cierpienia zwykłych, bezbronnych obywateli narażonych na ataki ze strony terrorystów w naszym kraju czy też poza jego granicami. Tylko aktywna współpraca międzynarodowa, wzajemne kontakty i ciągle podnoszenie zdolności przeciwdziałania terroryzmowi na poziomie krajowym stanowią dla Polaków gwarancję codziennego bezpiecznego życia.

Z dostępnych informacji nie wynika, by poziom zagrożenia Polski zdecydowanie wzrósł. Nie oznacza to jednak, że ono nie występuje lub też że można wykluczyć jego wystąpienie w przyszłości. Wymusza to konieczność

podjęcia działań zmierzających do zwiększenia poziomu bezpieczeństwa naszego kraju.

Od 1 maja 2004 r. Polska jest pełnoprawnym członkiem Unii Europejskiej; dorobek prawny Unii miał istotne znaczenie, jeśli chodzi o nasze prawo w dziedzinie regulowania zwalczania terroryzmu. Przełomowym momentem w kwestii wypracowania szerokiego wachlarza środków prawnych z tego obszaru były zamachy terrorystyczne z 11 września 2001 r. w USA, a następnie z 11 marca 2004 r. w Madrycie oraz 7 i 21 lipca 2005 r. w Londynie. Zostały wówczas przyjęte najważniejsze dokumenty, które stanowią podstawę strategii antyterrorystycznej, wspólnej dla państw członkowskich UE.

Terroryzm jest pojęciem politycznym, dlatego do niedawna jego definicja nie była obecna w polskim prawie karnym. Decyzja ramowa z 13 czerwca 2002 r. zobowiązała państwa członkowskie Unii Europejskiej do przyjęcia jednolitej definicji przestępstwa o charakterze terrorystycznym. Wypełnieniem tego braku (a zarazem zdefiniowaniem po raz pierwszy tego rodzaju przestępstwa w polskim prawie) była nowelizacja w maju 2004 r. ustawy z 6 czerwca 1997 r. — Kodeks karny. Artykuł 115 § 20 k.k. definiuje przestępstwo o charakterze terrorystycznym jako „czyn zabroniony zagrożony karą pozbawienia wolności, której górna granica wynosi co najmniej 5 lat, popełniony w celu: 1) poważnego zastraszenia wielu osób, 2) zmuszenia organu władzy publicznej Rzeczypospolitej Polskiej lub innego państwa albo organu organizacji międzynarodowej do podjęcia lub zaniechania określonych czynności, 3) wywołania poważnych zakłóceń w ustroju lub gospodarce Rzeczypospolitej Polskiej, innego państwa lub organizacji międzynarodowej — a także groźba popełnienia takiego czynu”¹. Celem nowelizacji było dostosowanie polskiego prawa do wymagań instrumentów prawnych Unii Europejskiej.

Walka z terroryzmem obejmuje szereg działań wprowadzających nowe regulacje prawne i organizacyjne mające na celu skuteczne przeciwdziałanie temu zjawisku i jego zwalczanie. Czynności takie odnoszą się do konstruowania norm prawnych tworzących jednolite rozwiązania ukierunkowane na zwalczanie terroryzmu, prowadzenia stałego monitoringu zagrożeń, pracy operacyjnej, rozpoznawczo-analitycznej, a także działań edukacyjnych.

Obrona przed terroryzmem powiązana jest również z zarządzaniem kryzysowym. Zakres tego powiązania na poszczególnych etapach zarządzania kryzysowego jest różny i obejmuje np. wspieranie działań antyter-

¹ R. Jachman (red.), *Kodeks karny. Przepisy wprowadzające*, Łódź 2009, s. 51.

rorystycznych (przygotowanie i zabezpieczenie infrastruktury krytycznej, organizację ćwiczeń kryzysowych), wspieranie informacyjne prowadzonych operacji antyterrorystycznych przez inne służby, koordynację wsparcia działań antyterrorystycznych przez służby ratownicze lub organizowanie całościowego systemu zarządzania.

Całość powyższych działań wpisuje się w ogólny kierunek regulacji podejmowanych zarówno w Unii Europejskiej, jak i w innych krajach na świecie. Ich pomyślna realizacja w naszym kraju powinna pozytywnie wpłynąć na poziom bezpieczeństwa Rzeczypospolitej Polskiej w zakresie obrony przed terroryzmem. Dlatego też problematyka przeciwdziałania zagrożeniom terrorystycznym w polskiej polityce bezpieczeństwa stanowi ważny i aktualny obszar badań. Niezwykle dynamiczne procesy zachodzące w międzynarodowym środowisku bezpieczeństwa oraz ciągle zagrożenie ze strony islamskich fundamentalistów wymagają od państwa przygotowania się do reakcji na to zagrożenie.

Publikacja poświęcona jest analizie polskiej polityki bezpieczeństwa w odniesieniu do zagrożenia, jakim jest terroryzm. Głównym celem prowadzonych badań było określenie uwarunkowań i kierunków polityki bezpieczeństwa Rzeczypospolitej Polskiej prowadzonej wobec zagrożenia terroryzmem.

Dostępna literatura dotycząca zagadnienia bezpieczeństwa i terroryzmu jest bardzo obszerna. Z tego względu konieczne było zebranie i omówienie najistotniejszych problemów przedstawianych przez badaczy tego tematu. Na szczególne wyróżnienie w obszarze bezpieczeństwa zasługują takie opracowania, jak: Jerzy Stańczyk *Współczesne pojmowanie bezpieczeństwa* (1996), Bolesław Balcerowicz *Bezpieczeństwo polityczne Rzeczypospolitej Polskiej* (2000), Ryszard Zięba *Instytucjonalizacja bezpieczeństwa europejskiego* (1999) oraz *Bezpieczeństwo międzynarodowe po zimnej wojnie* (2008). Tematyka terroryzmu jest dziedziną badań takich autorów, jak: Kuba Jałoszyński *Współczesny wymiar antyterroryzmu* (2008), Brunon Hołyst *Terroryzm* (2009), Bartosz Bolechów *Terroryzm w świecie podwubiegunowym. Przewartościowania i kontynuacje* (2002), Robert Borkowski *Terroryzm ponowoczesny. Studium z antropologii polityki* (2006) oraz Tomasz Aleksandrowicz *Terroryzm międzynarodowy* (2008) i Krzysztof Karolczak *Terroryzm. Nowy paradygmat wojny w XXI wieku* (2010). Nie sposób pominąć także *Encyklopedii terroryzmu* (2004) Bellony.

Ze względu na złożoność problemu autor ograniczył się do ukazania najistotniejszych zagadnień przedstawianych przez badaczy problematyki bezpieczeństwa i terroryzmu, które jego zdaniem warunkują procesy ich kształtowania.

1. Determinanty polityki bezpieczeństwa państwa

1.1. Pojmowanie, istota i typologie bezpieczeństwa

Bezpieczeństwo stanowi w swojej istocie jeden z podstawowych i nieodzownych elementów państwa. Państwo jako najwyższa forma organizacji życia społecznego przyjęło na siebie obowiązek zapewnienia bezpieczeństwa sobie i swoim obywatelom. Dążenie do zapewnienia bezpieczeństwa zawsze towarzyszyło człowiekowi w jego życiu na ziemi. Wraz z rozwojem cywilizacyjnym zmieniały się podejście do systemu bezpieczeństwa, pojmowanie go oraz jego organizacja¹. Problematyka zagadnienia bezpieczeństwa stanowi dorobek szeroko rozumianej nauki, zwłaszcza filozofii, nauk społecznych, nauk wojskowych oraz leksykologii².

1.1.1. Bezpieczeństwo w ujęciu filozoficznym

Zainteresowanie bezpieczeństwem było obecne już w starożytności. Zarówno Platon, jak i Arystoteles dużą rolę w kształtowaniu i zapewnianiu bezpieczeństwa przypisywali państwu. Platon, kierując się swoją nauką o istnieniu świata idei, niezmiennego i trwałego królestwa wzorców, stworzył wizję idealnej *polis*, w której rządy sprawowałiby filozofowie. Przypisywał im szczególną rolę w zakresie władzy i kontroli nad państwem, a zwłaszcza wojskiem, którego zadaniem było strzec bezpieczeństwa państwa przed zagrożeniami wewnętrznymi i zewnętrznymi³.

Arystoteles z kolei podkreślał, że życie we wspólnocie jest gwarantem szczęścia, naturalną ostoją człowieka, w której *zoon politikon* realizuje swój

¹ A. Skrabacz, *Bezpieczeństwo, obrona narodowa i obronność* [w:] K. Jałoszyński, B. Wiśniewski, T. Wojtuszek (red.), *Współczesne postrzeganie bezpieczeństwa*, Bielsko-Biała 2007, s. 44–46.

² W. Gizicki, *Polityczne uwarunkowania bezpieczeństwa europejskiego*, Toruń 2008, s. 19.

³ Platon, *Państwo*, Kęty 2003, s. 207.

cel życiowy poprzez wypełnianie państwowych obowiązków, a państwo przez włączenie go w życie społeczne zapewnia bezpieczeństwo i pokój⁴.

Sfera bezpieczeństwa była także tematem dyskusji filozofów i myślicieli rzymskich, w których próbowali oni określić przyczyny powstawania wojen jej zagrażających. Rozległe granice Cesarstwa Rzymskiego wymagały nieustannej troski o zabezpieczenie Rzymu przed najazdami barbarzyńców. Cyceon, a także Lukrecjusz podkreślają, że bezpieczeństwo jest istotą stanu natury, w którym człowiek jest wolny od trosk i sporów, a zagrożeniem dla bezpieczeństwa prowadzącym do wojny jest dynamiczny rozwój państwa. Słabość natury ludzkiej, chęć dominacji, władzy prowadzi w ostatecznym efekcie do wojny. Kierowanie się przez człowieka rozumem, wyzbycie się owych dążeń, stanowi jedyną skuteczną drogę do pokoju i bezpieczeństwa⁵.

Problemom bezpieczeństwa poświęcili też wiele uwagi chrześcijańscy święci — Augustyn i Tomasz z Akwinu. Święty Augustyn w swoim dziele *O państwie Bożym* podkreśla, że człowiek zawdzięcza Bogu ład i harmonię wtedy, gdy kieruje się w życiu wiarą, a zachowanie i dążenie do pokoju i bezpieczeństwa jest zgodne z naturą ludzką⁶. Święty Tomasz, nawiązując do filozofii Arystotelesa, do jego koncepcji człowieka jako stworzenia politycznego, wykazuje, że życie we wspólnocie jest naturalną potrzebą ludzką. Ład i porządek panujący w zorganizowanym społeczeństwie zapewniają bezpieczeństwo, a każde naruszenie praw rodzi anarchię i wojny⁷.

Nicollò Machiavelli natomiast opiera się na modelu społeczeństwa obywatelskiego, w którym każdy jest bezpieczny. Autor *Księcia* wiele miejsca poświęca zagadnieniom tworzenia nowego społeczeństwa, państwa i prawa, a także problemom bezpieczeństwa, pokoju i wojen. W przekonaniu Machiavellego każde państwo powinno posiadać odpowiednie siły i środki zapewniające obywatelom wolność i bezpieczeństwo⁸.

Poglądy Thomasa Hobbesa opierają się na stanie natury, gdzie ludzie są równi i wolni, ale największe dobro, jakie posiadają — ich własne życie — jest ciągle narażone na niebezpieczeństwo. Ludzie, kierując się chęcią uzyskania poczucia bezpieczeństwa, zrzekają się części swoich praw na rzecz władcy, który ma zapewnić im poszanowanie ludzkiego życia, własności i prawa⁹.

⁴ Arystoteles, *Polityka*, Warszawa 1964, s. 7–8.

⁵ W. Gizicki, *Polityczne uwarunkowania...*, wyd. cyt., s. 22.

⁶ Św. Augustyn, *O państwie Bożym*, Warszawa 1977, s. 162–163.

⁷ R. Rosa, *Filozofia bezpieczeństwa*, Warszawa 1995, s. 50.

⁸ Tamże.

⁹ A. Szahaj, M.N. Jakubowski, *Filozofia polityki*, Warszawa 2006, s. 38.

Rozważaniom na temat wojny, pokoju i bezpieczeństwa wiele uwagi poświęcił francuski myśliciel Jan Jakub Rousseau. W swojej pracy *Umowa społeczna* filozof wskazuje na korzyści płynące z życia w dobrze zorganizowanym społeczeństwie, utworzonym dobrowolnie, szanującym prawa i godność jednostki, chronionym prawem. W państwie takim każdy ma obowiązek obrony ojczyzny. Istotne znaczenie dla spraw bezpieczeństwa zewnętrznego ma zachowanie porządku i harmonii społecznej¹⁰.

Interesujące poglądy w aspekcie bezpieczeństwa miał niemiecki uczyony Immanuel Kant. Za wartość najwyższą uważał zachowanie „wiecznego pokoju”. Jego dzieło *O wiecznym pokoju* zostało pomyślane jako gotowy traktat pokojowy, w którym autor zwraca się do ówczesnych rządów i państw, dając propozycje zabezpieczeń gwarantujących pokojowe współżycie państw i narodów¹¹.

Problemy bezpieczeństwa znalazły swój wyraz także w twórczości polskich myślicieli. Jeden z najwybitniejszych przedstawicieli polskiego Odrodzenia Andrzej Frycz Modrzewski w swojej pracy *O poprawie Rzeczypospolitej* wiele uwagi poświęca problemom politycznym, społecznym, prawnym i gospodarczym. Daje wiele uwag i propozycji dotyczących niezbędnych reform, zapewniających bezpieczny i pomyślny byt narodu¹².

Zwolennikiem reform społecznych i politycznych, propagatorem pokoju między narodami był król Polski Stanisław Leszczyński. W traktacie *O utwierdzeniu pokoju powszechnego* opowiada się za aktywnością polityczną i dyplomatyczną prowadzoną na rzecz bezpieczeństwa poprzez zawieranie różnych przymierzy między suwerennymi władcami¹³.

Problemy bezpieczeństwa narodu stały się szczególnie ważne w czasach zagrożenia niepodległości i rozbiorów. Twórczości Hugona Kołłątaja i Stanisława Staszica przyświecała myśl wypracowania koncepcji pokoju oraz zapewnienia bezpieczeństwa państwu polskiemu¹⁴.

Zagadnienia dotyczące bezpieczeństwa od starożytności stanowiły obszar zainteresowania filozofów, a dorobek myśli filozoficznej stanowi dowód na aktualność i istotność tej problematyki.

¹⁰ R. Rosa, *Filozofia...*, wyd. cyt., s. 51.

¹¹ Tamże, s. 52.

¹² Tamże, s. 54.

¹³ Tamże, s. 57.

¹⁴ Tamże, s. 62.

1.1.2. Bezpieczeństwo w ujęciu leksykalnym

„Bezpieczeństwo”, jak każde pojęcie o szerokim znaczeniu, jest wyrażeniem wieloznacznym¹⁵. Definicje leksykalne utożsamiają bezpieczeństwo z brakiem zagrożenia i poczuciem pewności. W sensie etymologicznym wywodzi się ono od łacińskiego słowa *sine cura* (*securitas*), które najogólniej jest rozumiane jako wolność oraz zdolność do ochrony przed nieustannymi zagrożeniami¹⁶. Należy podkreślić, że etymologia terminu „bezpieczeństwo” w wielu językach (także w polskim) uwydatnia pierwotność poczucia zagrożenia w stosunku do poczucia pewności swego zabezpieczenia („bez pieczy”, czyli bez wystarczającej ochrony)¹⁷. Tak bezpieczeństwo było postrzegane już przez autorów *Słownika języka polskiego* w XIX w. Termin ten oznaczał wolność od pieczy, troski, obawy, spokojność, pewność¹⁸. Według Wojciecha Gizickiego określenia występujące w międzynarodowych i polskich leksykonach do 1989 r. podkreślały głównie militarny aspekt bezpieczeństwa. Definiowały je jako występujący w stosunkach międzynarodowych „stan obrony przed agresją” oparty głównie na budowaniu siły militarnej i zaangażowaniu w sojusze obronne. Akcentowały ponadto „utrwalenie pokoju międzynarodowego w drodze utrwalenia zakazu agresji”¹⁹.

Współcześnie wraz ze wzrostem pozamilitarnych aspektów bezpieczeństwa pojęcie to akcentuje także inne elementy. *Wielka encyklopedia PWN* określa bezpieczeństwo jako „ogół warunków i instytucji chroniących obywateli oraz majątek ogólnonarodowy, ustrój i suwerenność państwa przed zjawiskami groźnymi dla ładu prawnego”²⁰. *Popularny słownik języka polskiego* definiuje bezpieczeństwo jako „stan psychiczny lub prawny, w którym jednostka ma poczucie pewności, oparcie w drugiej osobie lub w sprawnie działającym systemie prawnym; przeciwieństwo

¹⁵ J. Marczak, *Bezpieczeństwo narodowe* [w:] R. Jakubczak, J. Flis (red.), *Bezpieczeństwo narodowe Polski w XXI wieku*, Warszawa 2006, s. 14.

¹⁶ R. Zięba, *Instytucjonalizacja bezpieczeństwa europejskiego. Koncepcje, struktury, funkcjonowanie*, Warszawa 1999, s. 27.

¹⁷ S. Lipski, *Bezpieczeństwo narodowe — wybrane zagadnienia terminologiczne* [w:] T. Jemioło, K. Rajchel (red.), *Bezpieczeństwo narodowe i zarządzanie kryzysowe w Polsce w XXI wieku — wyzwania i dylematy*, Warszawa 2008, s. 35.

¹⁸ M.S.B. Linde (red.), *Słownik języka polskiego*, t. 1, Lwów 1854, s. 84; J. Karłowicz, A. Kryński, W. Niedźwiedzki (red.), *Słownik języka polskiego*, t. 1, Warszawa 1900, s. 129.

¹⁹ W. Gizicki, *Polityczne uwarunkowania...*, wyd. cyt., s. 29.

²⁰ J. Wojnowski (red.), *Wielka encyklopedia PWN*, t. 3, Warszawa 2001, s. 511.

zagrożenia”²¹. Według *Słownika terminów z zakresu psychologii dowodzenia i zarządzania* bezpieczeństwo to także stan, który daje poczucie pewności i gwarancje jego zachowania oraz szansę na doskonalenie. Jedną z podstawowych potrzeb człowieka to „sytuacja odznaczająca się brakiem ryzyka utraty czegoś, co człowiek szczególnie ceni, np. zdrowia, pracy, szacunku, uczuć, dóbr materialnych”²². Na podstawie przytoczonych terminów za W. Gizickim można stwierdzić, że współcześnie definiowanie bezpieczeństwa powoduje konieczność korzystania z doświadczeń wielu dziedzin życia. Przy tak pojmowanym bezpieczeństwie musimy stanowczo podkreślić, iż rozpatrywać je należy z uwzględnieniem roli czynników politycznych, społecznych, gospodarczych, kulturowych i ekologicznych. Wówczas będzie można podchodzić do bezpieczeństwa w stosunkach narodowych i międzynarodowych w sposób pełny, efektywny i racjonalny²³.

1.1.3. Bezpieczeństwo w ujęciu nauk społecznych

Problem bezpieczeństwa jest jedną z podstawowych kategorii nauk społecznych. W centrum zainteresowania tej dziedziny wiedzy jest człowiek jako podstawowa wartość składowa narodu i państwa. Ludzie przez całe życie poszukują najlepszych sposobów zapewnienia sobie bezpieczeństwa.

Według Jerzego Stańczyka bezpieczeństwo w ogólnospołecznym znaczeniu jest podstawową potrzebą człowieka i grup społecznych, a tym samym podstawową potrzebą państw i systemów międzynarodowych, która obejmuje potrzebę „istnienia, przetrwania, pewności, stabilności, całości, tożsamości (identyczności), niezależności, ochrony poziomu i jakości życia”²⁴. Także Roman Kuźniar określa bezpieczeństwo jako pierwotną, egzystencjalną potrzebę jednostek, grup społecznych, wreszcie państwa, gdzie ważne jest bezpieczeństwo rozwoju, który zapewnia ochronę i wzbogacenie tożsamości jednostki czy narodu. Owo bezpieczeństwo zależy od tego, co dzieje się wokół nas, od środowiska zewnętrznego, z którego mogą

²¹ B. Dunaj (red.), *Popularny słownik języka polskiego*, Warszawa 2004, s. 24.

²² J. Borkowski i in. (red.), *Słownik terminów z zakresu psychologii dowodzenia i zarządzania*, Warszawa 2000, s. 27.

²³ W. Gizicki, *Polityczne uwarunkowania...*, wyd. cyt., s. 30.

²⁴ J. Stańczyk, *Współczesne pojmowanie bezpieczeństwa*, Warszawa 1996, s. 16.

pochodzić ewentualne zagrożenia; zależy także od nas samych — naszego zdrowia i gotowości sprostania takim zagrożeniom²⁵. Ma więc ono na celu zaspokojenie najważniejszych potrzeb przetrwania, dobrobytu, a także stabilizacji oraz przewidywalności rozwoju.

Jak zauważył Jerzy Stańczyk „istotą opartego na gwarancjach nienaruszalnego przetrwania i swobodach rozwojowych bezpieczeństwa jest pewność. Pewność jest bowiem warunkiem obu tych składników, a może być ona obiektywna lub subiektywna. Bezpieczeństwo w syntetycznym ujęciu można więc określić jako obiektywną pewność gwarancji nienaruszalnego przetrwania i swobód rozwojowych”²⁶.

Pojmowanie bezpieczeństwa, ograniczone często do zapewnienia przetrwania, koncentrujące się na analizowaniu oddziaływań podmiotu w celu ochrony przed zagrożeniami, określa się jako negatywne (wąskie) rozumienie bezpieczeństwa. Za pozytywne rozumienie uważa się zespolenie obydwu składników bezpieczeństwa — zapewnienia przetrwania oraz swobody rozwoju danego podmiotu²⁷. Nie są to jednak dwa równorzędne składniki zapewniające bezpieczeństwo, bowiem zapewnienie nienaruszalnego przetrwania danego podmiotu stanowi podstawę bezpieczeństwa, dając możliwość fizycznego trwania i stanowiąc najbardziej powszechne rozumienie bezpieczeństwa²⁸.

W związku z powyższym według Jerzego Stańczyka²⁹ i Bolesława Balcerowicza³⁰ można wyróżnić dwa aspekty bezpieczeństwa: bezpieczeństwo wewnętrzne (stabilność wewnętrzna) oraz bezpieczeństwo zewnętrzne (brak zagrożeń ze strony innych podmiotów).

Przez „bezpieczeństwo” rozumie się także proces, w którym stan bezpieczeństwa i jego wszystkie składniki podlegają dynamicznym zmianom uwarunkowanym zarówno sytuacją wewnętrzną państw, jak i sytuacją międzynarodową³¹.

²⁵ R. Kuźniar, *Po pierwsze bezpieczeństwo*, „Rzeczpospolita” 1996, 9 stycznia; T. Jemioło, *Współczesne uwarunkowania bezpieczeństwa narodowego Polski* [w:] K. Jałoszyński, B. Wiśniewski, T. Wojtuszek (red.), *Współczesne postrzeganie...*, wyd. cyt., s. 69.

²⁶ J. Stańczyk, *Współczesne pojmowanie...*, wyd. cyt., s. 18.

²⁷ Tamże.

²⁸ J. Marczak, *Bezpieczeństwo narodowe...*, wyd. cyt., s. 15.

²⁹ J. Stańczyk, *Współczesne pojmowanie...*, wyd. cyt., s. 18.

³⁰ B. Balcerowicz, *Bezpieczeństwo polityczne Rzeczypospolitej Polskiej*, Warszawa 2000, s. 6.

³¹ J. Kukułka, *Bezpieczeństwo a współpraca europejska: współzależności i sprzeczności interesów*, „Sprawy Międzynarodowe” 1982, nr 7, s. 31.

W praktyce mamy do czynienia z wielorakim rozumieniem bezpieczeństwa. Na podstawie analizy literatury najczęściej przez „bezpieczeństwo” rozumie się:

1. Stan niezagrożenia, spokoju, pewności;
2. Stan, który daje poczucie pewności i gwarancję jego zachowania:
 - pewność i brak zagrożenia fizycznego albo ochrona przed nim:
 - rozumny standard życia,
 - naczelną potrzeba państw i systemów międzynarodowych,
 - ciągły proces społeczny, w ramach którego podmioty działające starają się dostosować mechanizmy zapewniające im poczucie bezpieczeństwa³².

Podsumowując, bezpieczeństwo jest pierwotną, egzystencjalną i naczelną potrzebą każdego człowieka, warunkującą przeżycie i rozwój jednostki, a także grup społecznych. W celu wzmocnienia poczucia bezpieczeństwa ludzie jednoczą się oraz powołują państwo jako najwyższą formę organizacyjną gwarantującą bezpieczeństwo.

W nauce o stosunkach międzynarodowych i studiach nad bezpieczeństwem szczególnie ważne wydają się spory dotyczące takich kwestii, jak zagadnienie głównego podmiotu bezpieczeństwa, zakresu chronionych wartości podstawowych, a co za tym idzie — charakteru i rodzaju zagrożeń oraz płaszczyzn życia społecznego, na których mogą się one rozwijać, a także metod i działań poszczególnych uczestników stosunków międzynarodowych, służących budowaniu przez nich własnego bezpieczeństwa. Konsekwencją jest zróżnicowanie definicji tego terminu, wielość typologii, które są konstruowane na podstawie różnych kryteriów³³.

1.1.4. Typologie bezpieczeństwa

Ze względu na powszechność oraz wieloznaczność pojęcia „bezpieczeństwo” niezbędne stało się wyodrębnienie podstawowych wymiarów bezpieczeństwa. Józef Kukułka wyróżnia trzy: podmiotowy, przedmiotowy i procesualny. W wymiarze podmiotowym bezpieczeństwo to „pewność istnienia i przetrwania poszczególnych uczestników stosunków międzynarodowych oraz ich zbiorowości”, w wymiarze przedmiotowym to „środki i sposoby kształtowania pewności stanu posiadania (w tym tożsamości)

³² A. Skrabacz, *Bezpieczeństwo...*, wyd. cyt., s. 45.

³³ M. Madej, *Zagrożenia asymetryczne bezpieczeństwa państwa obszaru transatlantyckiego*, Warszawa 2007, s. 20.

uczestników stosunków międzynarodowych i ich szans (swobód) rozwojowych”, natomiast w wymiarze procesualnym, a więc perspektywicznym, bezpieczeństwo to „pewność funkcjonowania i rozwoju poszczególnych jednostek oraz zbiorowości środowiska międzynarodowego”³⁴. Eugeniusz Nowak³⁵ oraz Aleksandra Skrabacz³⁶ oprócz wyżej wymienionych wyróżniają jeszcze wymiar strukturalno-realizacyjny (organizacje, instytucje, działania).

W nauce o stosunkach międzynarodowych według Ryszarda Zięby³⁷ podstawą typologii bezpieczeństwa jest kryterium podmiotowe, które pozwala wyodrębnić:

- bezpieczeństwo narodowe — odnosi się do pojedynczych państw, ich społeczeństw oraz narodów;
- bezpieczeństwo międzynarodowe — obejmuje charakterystykę bezpieczeństwa określonej zbiorowości państw.

Podmiotem bezpieczeństwa narodowego jest państwo, a międzynarodowego zbiorowość państw, którą w języku publicystyki i praktyki administracyjnej określa się powszechnie jako „wspólnotę międzynarodową”. Jednak takie rozróżnienie bezpieczeństwa ma charakter umowny, gdyż „bezpieczeństwo państw w stosunkach międzynarodowych ma zawsze charakter międzynarodowy”³⁸.

Ujęcie przedmiotowe uczestników systemów międzynarodowych jest rozpatrywane na podstawie różnych kryteriów, wśród których najczęściej stosowane są właśnie kryteria przedmiotowe, czyli: kształtu systemu bezpieczeństwa międzynarodowego i sposobu prowadzenia polityki. Najbardziej obszerne jest kryterium przedmiotowe odpowiadające rodzajom zagrożeń. Lista wyróżnianych na podstawie tego kryterium rodzajów bezpieczeństwa nie jest zamknięta i stale ulega rozszerzaniu. Do najstarszych i najbardziej znanych należą³⁹:

- bezpieczeństwo polityczne — dotyczy wewnętrznej polityki państw, społeczeństw, systemów międzynarodowych, a także jednostek (pra-

³⁴ J. Kukułka, *Narodziny nowych koncepcji bezpieczeństwa* [w:] J. Kukułka (red.), *Bezpieczeństwo międzynarodowe w Europie Środkowej po zimnej wojnie*, Warszawa 1994, s. 40.

³⁵ E. Nowak, *Bezpieczeństwo narodowe — istota, zakres, uwarunkowania* [w:] T. Jemioło, K. Rajchel (red.), *Bezpieczeństwo narodowe...*, wyd. cyt., s. 68.

³⁶ A. Skrabacz, *Bezpieczeństwo...*, wyd. cyt., s. 45.

³⁷ R. Zięba, *Bezpieczeństwo międzynarodowe po zimnej wojnie*, Warszawa 2008, s. 18.

³⁸ Tamże.

³⁹ Tamże.

wa człowieka). Obejmuje zagrożenia suwerenności, stabilności społeczeństw, państw oraz rządów, a także ideologie, które je legitymizują⁴⁰;

- bezpieczeństwo militarne — dotyczy obrony terytorium państwa przed zewnętrzną agresją o charakterze militarnym, odnosi się do państw i systemu międzynarodowego, głównie dotyczy zagrożeń przetrwania⁴¹;
- bezpieczeństwo ekonomiczne — polega na swobodnym dostępie do rynków, środków finansowych, zasobów naturalnych, gwarantujących utrzymanie pozycji i ciągły rozwój państwa⁴²;
- bezpieczeństwo społeczno-kulturowe — dotyczy tożsamości poszczególnych społeczności narodowych i etnicznych, wynika z rosnących zagrożeń utrzymania tożsamości narodowej, religijnej, kulturowej i zachowania zwyczajów⁴³;
- bezpieczeństwo ekologiczne — odnosi się do stanu środowiska naturalnego, a konkretnie do zachowania tego stanu na poziomie koniecznym do przetrwania i rozwoju ludzkości. Należy bowiem pamiętać, iż nieprzemysłane wykorzystywanie zasobów naturalnych, niszczący środowisko rozwój przemysłowy zagraża rozwojowi społeczeństw.

Ponadto można wyróżnić:

- bezpieczeństwo energetyczne,
- bezpieczeństwo humanitarne,
- bezpieczeństwo ideologiczne,
- bezpieczeństwo informacyjne,
- bezpieczeństwo gospodarcze.

Na podstawie kryterium kształtu systemu bezpieczeństwa międzynarodowego lub kryterium sposobu zorganizowania wyodrębnia się:

1. System równowagi sił — to układ wykluczający możliwość dominacji czy przewagi państwa lub grupy państw nad pozostałymi. Gwarancją bezpieczeństwa jest zapewnienie równowagi sił między poszczególnymi sojuszami lub państwami. Ryszard Zięba wyróżnia następujące rodzaje systemów równowagi sił: klasyczny, „koncert mocarstw”, system bipolarny, system równowagi strachu.
2. System blokowy (system sojuszy) — w czasach zimnej wojny istniały na świecie dwa wielkie bloki wpływów: zachodni, opierający się na strukturach sojuszu północnoatlantyckiego i wschodni, związany z Układem Warszawskim. Bezpieczeństwo polegało na utrzymaniu

⁴⁰ B. Balcerowicz, *Bezpieczeństwo...*, wyd. cyt., s. 11.

⁴¹ Tamże.

⁴² J. Czaputowicz, *System czy nieład? Bezpieczeństwo europejskie u progu XXI wieku*, Warszawa 1998, s. 24.

⁴³ Tamże.

względnej równowagi, posiadanych przez państwa obu bloków, sił wojskowych. W logice tego systemu najważniejszą rolę odgrywała broń jądrowa, traktowana jako gwarant skuteczności wzajemnego odstraszania. Strach przed ewentualną wojną jądrową był istotnym źródłem stabilności tego systemu.

3. System bezpieczeństwa kooperatywnego — głównymi założeniami w relacjach między państwami są wzajemne gwarancje, dialog i współpraca, wielowymiarowość i wielopoziomowość współpracy, przedkładanie rozwiązań wielostronnych nad dwustronnymi, a także wykorzystywanie, przy budowie systemu bezpieczeństwa, zarówno środków militarnych, jak i pozamilitarnych. Taka ścisła współpraca dąży do wytworzenia takiej sytuacji, w której wojna jest niemożliwa. Najistotniejszą rolę odgrywają organizacje międzynarodowe, dopiero w dalszej kolejności są interesy i polityka poszczególnych państw⁴⁴.
4. System bezpieczeństwa zbiorowego — zakłada pokojowe rozwiązywanie konfliktów, ograniczenie stosowania siły, zakaz agresji i gotowość łączenia sił wobec jakiegokolwiek agresora, nawet gdyby był on ewentualnym uczestnikiem tego systemu. Aby zrealizować bezpieczeństwo zbiorowe, niezbędne są współpraca między uczestnikami systemu oraz dzielenie wspólnych wartości i norm.

Biorąc pod uwagę sposób prowadzenia przez państwa polityki bezpieczeństwa, rozróżnia się:

- politykę unilateralną (hegemonizm, izolacjonizm, neutralność);
- politykę multilateralną (sojusze, bezpieczeństwo zbiorowe).

Według kryterium przestrzennego wyróżnia się:

- bezpieczeństwo lokalne,
- bezpieczeństwo subregionalne,
- bezpieczeństwo ponadregionalne (strefowe),
- bezpieczeństwo globalne (światowe, uniwersalne).

Stosując kryterium czasowe według R. Zięby, a także B. Balcerowicza, wyodrębnia się stan bezpieczeństwa i proces bezpieczeństwa.

W wymiarze funkcjonalnym (procesualnym) bezpieczeństwo postrzegane jest jako proces, w którym ścierają się funkcjonujące wyzwania i zagrożenia, percepcja społeczna i koncepcje ich rozwiązywania, działania i oddziaływania państw oraz instytucji międzynarodowych zmierzające do budowania ich pewności przetrwania, posiadania i swobód rozwojowych.

⁴⁴ M. Izdorczyk, *Kryteria bezpieczeństwa międzynarodowego w aspekcie postzimnowojennego paradygmatu bezpieczeństwa* [w:] S. Dębski, B. Górka-Winter (red.), *Kryteria międzynarodowego bezpieczeństwa państwa*, Warszawa 2003, s. 84.

Bezpieczeństwo jako zmieniający się w czasie dynamiczny proces skłaniania państwa do stałego umacniania własnego bezpieczeństwa narodowego⁴⁵.

1.1.5. Bezpieczeństwo narodowe — ewolucja pojmowania

Najczęściej występującymi pojęciami w języku polityki, dyplomacji, dokumentów polityczno-prawnych, stosunków międzynarodowych są: bezpieczeństwo narodowe i bezpieczeństwo międzynarodowe. W literaturze traktującej o stosunkach międzynarodowych i bezpieczeństwie spotkać można wiele definicji dotyczących bezpieczeństwa narodowego.

Bezpieczeństwo narodowe zajmuje pozycję pierwszoplanową i decydującą o losach jednostek, społeczności lokalnych, narodów, ale zarazem wspólnoty międzynarodowej. Stanowi najstarszą formułę bezpieczeństwa uczestników życia międzynarodowego. Pojęcie to według specjalistów od stosunków międzynarodowych wywodzi się z kategorii egzystencjalnych potrzeb i interesów społeczności ludzkich zorganizowanych w państwa. Potrzeby i interesy bezpieczeństwa narodu (lub narodów w przypadku państw wielonarodowych) są realizowane przez organy państwowe⁴⁶.

W Polsce bezpieczeństwo narodowe zwykle utożsamiane jest z bezpieczeństwem państwa i przez wielu naukowców używane jest zamienianie. Warto zaznaczyć, że według Jarosława Prońko⁴⁷ i Mieczysława Malca⁴⁸ utożsamianie obu terminów jest niewłaściwe, ponieważ bezpieczeństwo narodowe teoretycznie odnosi się do narodu, a bezpieczeństwo państwa do państwa, które z definicji ma znaczenie szersze niż tylko naród. Zdarza się coraz częściej, że więcej niż jedna narodowość tworzy społeczeństwo danego państwa, tworząc przy tym mniejszości narodowe, które są także częścią społeczeństwa. Również Tadeusz Nowak⁴⁹ zwraca uwagę na to, że bezpieczeństwo narodowe można traktować jako tożsame z bezpieczeństwem państwa wówczas, gdy dotyczy to państw jednonarodowych, do których Polska niewątpliwie należy. W potocznym rozumieniu nie stwarza

⁴⁵ R. Zięba, *Bezpieczeństwo...*, wyd. cyt., s. 20.

⁴⁶ R. Zięba, *Instytucjonalizacja...*, wyd. cyt., s. 32.

⁴⁷ J. Prońko, *Bezpieczeństwo państwa. Zarys teorii problemu i zadań administracji publicznej*, Bielsko-Biała 2007, s. 20.

⁴⁸ M. Malec, *Percepcja bezpieczeństwa. Definicje, wymiary, paradygmaty*, Warszawa 2006, s. 26.

⁴⁹ T. Nowak, *Współczesne interpretacje bezpieczeństwa narodowego*, „Kwartalnik Bellona” 2007, nr 1.

to żadnej różnicy, dlatego też w dalszych rozważaniach terminy te będą traktowane zamiennie.

W tradycyjnym ujęciu bezpieczeństwo rozpatrywane jest w kontekście zagrożeń i utożsamiane jest ze stosowaniem siły i przymusu, zwłaszcza przez państwo. Od kilkudziesięciu lat postępuje ewolucja pojmowania bezpieczeństwa ze względu na charakter i układ stosunków międzynarodowych.

Pojęcie „bezpieczeństwo narodowe” po raz pierwszy pojawiło się w 1943 r. w jednej z książek Waltera Lippmana, który stwierdził, że „naród jest bezpieczny, kiedy nie musi poświęcić swoich słusznym interesów, by uniknąć wojny i jest w stanie, będąc wyzwanym, zachować je przez wojnę”⁵⁰. Inni badacze amerykańscy okresu zimnowojennego także w wojnie upatrywali źródło największego zagrożenia dla bezpieczeństwa narodowego. Frank N. Trager i F.N. Simonie w 1973 r. uznali, że „bezpieczeństwo narodowe jest częścią polityki posiadającej swój cel w tworzeniu narodowych i międzynarodowych politycznych warunków sprzyjających ochronie lub poszerzeniu żywotnych narodowych wartości przeciw istniejącym i potencjalnym przeciwnikom”. Sam Sarkesian zauważył, że „bezpieczeństwo narodowe jest utrzymującym się przekonaniem większości obywateli, że naród posiada wystarczające zdolności wojskowe i efektywną politykę, by powstrzymać jego przeciwników przed skutecznym użyciem siły, uniemożliwiającej narodowi realizację jego interesów narodowych”⁵¹. Takie tradycyjne podejście do bezpieczeństwa wyrażali w latach sześćdziesiątych ubiegłego stulecia także inni autorzy amerykańscy, jak Morton Berkowitz i P.G. Bock, którzy pisali, że „bezpieczeństwo narodowe może być zdefiniowane jako zdolność narodu do ochrony jego wewnętrznych wartości przed zagrożeniami zewnętrznymi”⁵².

Według R. Zięby bezpieczeństwo narodowe to pewność państwa w środowisku międzynarodowym, brak jego zagrożenia oraz ochrona przed zagrożeniem. Jest to tzw. egzystencjalna potrzeba, która wyrasta z obiektywnych warunków bytowania narodów i z relacji między nimi. Bezpieczeństwo wymienia się jako jeden z najbardziej żywotnych interesów państw i społeczności międzynarodowej⁵³.

Wacław Stankiewicz przedstawia termin „bezpieczeństwo narodowe” jako „stan równowagi między zagrożeniem wywołanym możliwością

⁵⁰ Z. Nowakowski, *Bezpieczeństwo narodowe — ewolucja pojęcia i zakresu* [w:] T. Jemioło, K. Rajchel (red.), *Bezpieczeństwo narodowe...*, wyd. cyt., s. 78.

⁵¹ Tamże.

⁵² R. Zięba, *Instytucjonalizacja...*, wyd. cyt., s. 33.

⁵³ R. Zięba [w:] *Leksykon Pokoju*, Warszawa 1987, s. 29.

zaistnienia konfliktu a potencjałem obronnym”⁵⁴, natomiast Kazimierz Malak⁵⁵ twierdzi, że istotą bezpieczeństwa narodowego jest przeciwstawianie się różnym zagrożeniom poprzez utrzymywanie ciągłej gotowości struktur państwowych.

Tak pojmowane bezpieczeństwo narodowe akcentuje jego związek z zagrożeniami zewnętrznymi państwa, dlatego według R. Zięby bezpieczeństwo jest jednym z podstawowych celów polityki zagranicznej państwa⁵⁶.

W literaturze bezpieczeństwo narodowe dość długo było postrzegane w kategoriach pokoju i wojny, przy czym okres pokojowy miał stanowić czas przygotowania się do kolejnych działań militarnych. Zagwarantowanie bezpieczeństwa państwa stanowiło podstawowy i przeważający obszar zainteresowania niemal do zakończenia zimnej wojny. Główny akcent tego zainteresowania spoczywał na kategorii bezpieczeństwa militarnego. Naukowcy, a także praktycy w zakresie bezpieczeństwa analizowali zdolności militarne państwa. Podstawowym problemem tej analizy była zdolność przeciwstawienia się ewentualnym zagrożeniom ze strony innych państw. Dlatego też uwaga badawcza skupiona była na analizie potencjałów militarnych poszczególnych państw, stanowiących gwarancję bezpieczeństwa narodowego.

Nowe myślenie o bezpieczeństwie rozkwitło po zakończeniu zimnej wojny i podziału na Wschód — Zachód. Wraz z publikacją nowatorskiej pracy Barry’ego Buzana podjęto dyskusję nad rozszerzeniem pojmowania bezpieczeństwa narodowego. Według Buzana bezpieczeństwo narodowe nie jest wyłącznie warunkowane względami militarnymi. Równie istotne są aspekty polityczne, gospodarcze, społeczne, ekologiczne⁵⁷. Współcześnie, obok aspektów wojskowych, ważne są czynniki ekonomiczne (gospodarcze), technologiczne, ekologiczne, demograficzne, społeczne i humanitarne. Koncepcje bezpieczeństwa obejmują sprawy związane z zachowaniem tożsamości narodowej oraz zapewnieniem udziału poszczególnych państw w rozwoju cywilizacyjnym współczesnego świata. Kwestia poszanowania podstawowych praw i swobód obywatelskich zyskała na znaczeniu, dlatego też uważa się, że bezpieczeństwo współcześnie nie jest już tylko „synonimem biologicznej egzystencji narodu i istnienia państwa”⁵⁸, ale — jak podaje Jacek Czaputowicz — „bezpieczeństwo narodowe,

⁵⁴ W. Stankiewicz, *Bezpieczeństwo narodowe a walki niebrojne*, Warszawa 1991, s. 26.

⁵⁵ K. Malak, *Bezpieczeństwo i obronność państwa*, Warszawa 1998, s. 87.

⁵⁶ R. Zięba, *Instytucjonalizacja...*, wyd. cyt., s. 34.

⁵⁷ W. Gizicki, *Polityczne uwarunkowania...*, wyd. cyt., s. 36.

⁵⁸ E. Nowak, *Bezpieczeństwo...*, wyd. cyt., s. 71.

czyli bezpieczeństwo państwa dotyczy zapewnienia jego integralności terytorialnej, suwerenności, swobody wyboru drogi politycznej oraz warunków dla dobrobytu i rozwoju”⁵⁹.

Tak rozbudowane podejście do postrzegania bezpieczeństwa obowiązuje w NATO. W koncepcji strategicznej NATO (23–24 kwietnia 1999 r.) stwierdza się, że: „ważnym elementem polityki sojuszu jest szerokie podejście do problematyki bezpieczeństwa, zgodnie z którym czynniki polityczne, gospodarcze, społeczne i środowiskowe odgrywają ogromne znaczenie, uzupełniając niejako niezmiennie ważny wymiar obronny”⁶⁰.

Badacze amerykańscy w pojęcie „bezpieczeństwo narodowe” wpisują takie wartości, jak: suwerenność i niezawisłość państwa, przeżycie ludności, istniejący system społeczno-gospodarczy, postęp gospodarczy, istniejący standard życia, rozwój handlu itp. W rozważaniach tych zarysowuje się związek między bezpieczeństwem narodowym a swobodami rozwojowymi, w tym swobodami jednostek⁶¹.

Współczesne myślenie o bezpieczeństwie zawiera różnorodne spojrzenia na tę tematykę, w której — jak się okazuje — państwo nie jest już najważniejszym podmiotem. Obecnie są nim: jednostka, grupy społeczne, środowisko, rodzaj ludzki. Wśród wielu aktualnych definicji bezpieczeństwa narodowego szczególnie akcentowana jest ochrona narodu i jego interesów przed zagrożeniami militarnymi i niemilitarnymi. Kofi Atta Annan uważa, że „przebudzenie się w latach 90. konfliktów wewnętrznych spowodowało rozwój nowego rozumienia pojęcia bezpieczeństwa. Kiedyś synonimiczne z obroną terytorium przed atakiem z zewnątrz, dzisiejsze potrzeby bezpieczeństwa objęły ochronę społeczności i jednostek przed wewnętrzną przemocą”⁶².

Zdzisław Nowakowski uważa, że bezpieczeństwo ludzkie jest najważniejszą wartością zarówno wśród narodów bogatych, jak i biednych. Zagrożenia, takie jak głód, konflikty etniczne, terroryzm, przestępczość zorganizowana, zanieczyszczenie środowiska, dotyczą każdego człowieka i nie są one izolowanymi wydarzeniami ograniczonymi do granic państwowych, ale występują na całym świecie. Dla większości ludzi poczucie braku bezpieczeństwa wyrasta bardziej z obaw o warunki życia codziennego niż ze strachu przed jakimś światowym wydarzeniem katastroficznym.

⁵⁹ J. Czaputowicz, *Kryteria bezpieczeństwa międzynarodowego państwa — aspekty teoretyczne* [w:] S. Dębski, B. Górka-Winter (red.), *Kryteria...*, wyd. cyt., s. 13.

⁶⁰ Cyt za: E. Nowak, *Bezpieczeństwo...*, wyd. cyt., s. 68.

⁶¹ S. Lipski, *Bezpieczeństwo...*, wyd. cyt., s. 39.

⁶² Cyt. za: Z. Nowakowski, *Bezpieczeństwo...*, wyd. cyt., s. 86.

Podkreśla on również, że ludzkie bezpieczeństwo odnosi się do jakości życia ludzi w społeczeństwie lub państwie⁶³.

Zjawisko poszerzania zakresu przedmiotowego bezpieczeństwa narodowego, od tradycyjnej problematyki polityczno-militarnej bezpieczeństwa zewnętrznego państwa do kwestii dotyczących zewnętrznych i wewnętrznych aspektów bezpieczeństwa ekonomicznego, społecznego, ekologicznego itp., ukazuje ewolucję pojmowania treści bezpieczeństwa narodowego w kierunku wzrostu roli podmiotowej jednostki i grup społecznych.

1.1.6. Zakres bezpieczeństwa narodowego w polskich strategiach bezpieczeństwa

W teorii, a w szczególności w praktyce polskiej polityki bezpieczeństwa po odzyskaniu pełnej suwerenności w 1989 r., podjęto wysiłek poszukiwania fundamentów, na których możliwe byłoby oparcie bezpieczeństwa narodowego w sposób trwały i niezawodny. W przyjętej uchwałą Komitetu Obrony Kraju z 21 lutego 1990 r. *Doktrynie obronnej Rzeczypospolitej Polskiej* dominowało wąskie pojmowanie bezpieczeństwa państwa zawierające się w kategoriach potrzeb zewnętrznego bezpieczeństwa polityczno-militarnego w ramach funkcjonującego jeszcze Układu Warszawskiego (UW). Potwierdzając członkostwo w UW, Polska gotowa była do wypełniania sojuszniczych zobowiązań w postaci wydzielania zgrupowania operacyjnego do składu sił UW oraz zaangażowania w realizację ekspansywnych planów ZSRR. W doktrynie tylko zaznaczono potrzebę szerszego spojrzenia na bezpieczeństwo w polityce wewnętrznej państwa poprzez kwestie bezpieczeństwa ekonomicznego i społecznego⁶⁴.

Po rozwiązaniu 1 lipca 1991 r. UW przed Polską otworzył się nowy etap tworzenia stanu bezpieczeństwa. Pozostając poza sojuszami, bez gwarancji bezpieczeństwa, na posiedzeniu Komitetu Obrony Kraju 2 listopada 1992 r. przyjęto dokumenty pod nazwą *Założenia polskiej polityki bezpieczeństwa* oraz *Polityka bezpieczeństwa i strategia obronna Rzeczypospolitej*. Według założeń treść bezpieczeństwa państwa łączona jest z rozwojem państwa, oprócz kwestii politycznych i militarnych obejmuje także aspekty gospodarcze, ekologiczne, społeczne i etniczne. W porównaniu z wcześniej

⁶³ Tamże.

⁶⁴ *Strategie bezpieczeństwa narodowego po 1989 roku*, cz. 2, „Zeszyty Akademii Dyplomatycznej” 2004, nr 13, s. 35–46.

wspominaną *Doktryną obronną Rzeczypospolitej Polskiej* nastąpiła zmiana w ocenie charakteru zagrożeń. Uwaga została skupiona na zagrożeniach pozamilitarnych oraz zagrożeniach konfliktami zbrojnymi o charakterze lokalnym i regionalnym. Nie brano pod uwagę możliwości dużej wojny globalnej⁶⁵.

Dokument *Polityka bezpieczeństwa i strategia obronna* wysuwał natomiast na pierwszy plan współpracę międzynarodową, w tym także wojskową, oraz dążenie do integracji z zachodnimi strukturami bezpieczeństwa.

Dokumenty te zostały opracowane w warunkach całkowitej samodzielności obronnej Polski, a zawarte w nich założenia stanowiły podstawy w pełni autonomicznej polityki bezpieczeństwa i strategii obronnej. Zakładały także rozpoczęcie starań o członkostwo w NATO i integrację z Europą Zachodnią.

Niecały rok po przyjęciu Polski do NATO — 4 stycznia 2000 r. — opublikowano *Strategię bezpieczeństwa Rzeczypospolitej Polskiej*. Nowym aspektem w niniejszym dokumencie, w porównaniu z omówionymi wyżej, jest bardzo wyraźny kontekst sojuszniczy, uwzględniono także szerszy i bardziej szczegółowy katalog zagrożeń. Głównym niebezpieczeństwem dla stabilności międzynarodowej, w tym także dla zewnętrznego bezpieczeństwa Polski, stały się zagrożenia kryzysowe, które mogą mieć charakter kryzysów polityczno-militarnych lub pozamilitarnych. Źródła kryzysów polityczno-militarnych mogą mieć podłoże polityczne, społeczne, ekonomiczne, etniczne lub też religijne. Ich oddziaływanie na bezpieczeństwo Polski może się przejawiać bezpośrednio lub pośrednio. Bezpośrednie zagrożenia kryzysowe mogą wynikać z sytuacji spowodowanych przez ukrytą lub jawną groźbę zastosowania przemocy przeciwko Polsce lub jej sojusznikom. Celem takiej groźby może być dążenie do wymuszenia pożądanых przez zagrażającego zachowań politycznych i ustępstw (np. rewizji granic, zmian terytorialnych, zaspokojenia celowo wygórowanych żądań grup etnicznych i wyznaniowych). Ewentualne zaangażowanie Polski w międzynarodowe wysiłki na rzecz rozwiązania sytuacji kryzysowych może rodzić również zagrożenia pośrednie, w tym wzrost zagrożenia obywateli Rzeczypospolitej Polskiej przebywających w rejonie konfliktu lub w jego pobliżu, a także wzrost ryzyka zagrożenia terytorium Polski akcjami odwetowymi (uderzenia powietrzno-rakietowe, terroryzm) jednej ze stron konfliktu.

Wśród pozamilitarnych zagrożeń kryzysowych, w reagowaniu na które państwo byłoby zmuszone zaangażować swój potencjał obronny, strategia uwzględniła międzynarodową przestępczość zorganizowaną. Najbardziej

⁶⁵ Tamże.

niebezpieczną formą takich zagrożeń, wynikającą z międzynarodowej aktywności przestępczej, staje się terroryzm. Następstwem przestępczości międzynarodowej są także m.in.: zorganizowany przemyt, korupcja struktur władzy oraz handel narkotykami.

Autorzy strategii zwrócili także uwagę na zagrożenie związane z rozprzestrzenianiem broni masowego rażenia i środków jej przenoszenia. Coraz liczniejsza jest grupa państw, w tym prowadzących politykę konfrontacyjną, bliskich wejścia w jej posiadanie. Do dysponowania tą bronią dążą również skrajne ugrupowania polityczne, religijne, a nawet grupy przestępcze. W konsekwencji należało brać pod uwagę groźbę użycia tej broni w celach terrorystycznych, zarówno w otoczeniu Polski, jak i na jej obszarze. Należało się także liczyć z próbami tranzytu tej broni przez terytorium Rzeczypospolitej Polskiej i z wynikającymi z tego zagrożeniami.

Ważnym elementem przyjętej strategii było sformułowanie koncepcji reagowania na kryzysy stanowiące bezpośrednie lub pośrednie zagrożenie dla bezpieczeństwa Polski lub jej sojuszników (art. 5 Traktatu Północnoatlantyckiego). Postanowienia strategii spowodowały uzależnienie bezpieczeństwa Polski od woli pozostałych członków sojuszu, dlatego w razie konfliktu na dużą skalę Siły Zbrojne RP od początku miały działać w ramach operacji połączonych, prowadzonych w bezpośredniej obronie Polski przez wielonarodowe zgrupowania sojusznicze, rozwinięte wcześniej na terenie Polski i działające wedle wspólnie opracowanych, sojuszniczych planów operacyjnych, z wykorzystaniem wsparcia ze strony wojsk obrony terytorialnej⁶⁶.

Wydarzenia z 11 września 2001 r., tj. atak terrorystyczny na USA, uświadomiły skalę i nową jakość zagrożeń. Przyjęta 22 lipca 2003 r. nowa *Strategia bezpieczeństwa Rzeczypospolitej Polskiej* była wyrazem głębokiej przemiany podejścia do kwestii bezpieczeństwa narodowego, które zostało potraktowane jako kategoria obejmująca wszystkie aspekty i dziedziny bezpieczeństwa państwa: zewnętrzne i wewnętrzne, cywilne i wojskowe. Ponadto dostrzeżono przesuwanie się punktu ciężkości z zagrożeń klasycznych (inwazja zbrojna) na zagrożenia nietradycyjne i nietypowe⁶⁷.

Strategia bezpieczeństwa narodowego z roku 2003 dość jednoznacznie wskazuje na te nieklasyczne zagrożenia, poświęcając im podrozdział za tytułowany *Nowe wyzwania*. Wśród tych wyzwań wskazuje się na wstępie

⁶⁶ Tamże.

⁶⁷ S. Koziej, *Ewolucja polskiej strategii obronności* [w:] R. Kuźniar (red.), *Polska polityka bezpieczeństwa 1989–2000*, Warszawa 2001, s. 458. Zob. też S. Koziej, *Między piekłem a rajem. Szare bezpieczeństwo na progu XXI wieku*, Toruń 2008.

na zagrożenia regionalne, istniejące w najbliższym (europejskim) sąsiedztwie Polski — takie jak np. napięcia na Bałkanach, konflikty wewnętrzno-polityczne, społeczne czy etniczne. Pojawiły się również nowe wyzwania globalne. Są one związane przede wszystkim z napięciami i niestabilnością wywoływanymi przez terroryzm międzynarodowy i proliferację broni masowego rażenia, a także z nieprzewidywalną polityką reżimów autorytarnych i zjawiskiem „państw w stanie rozkładu”, które w dużej mierze zaostroża groźbę terroryzmu międzynarodowego i rozprzestrzeniania broni masowego rażenia. Należy zauważyć, że polskie bezpieczeństwo w coraz większym stopniu zależy od skutków procesów globalizacji i fragmentacji postępujących we współczesnym świecie. Wyzwania dla bezpieczeństwa wiążą się przede wszystkim z osłabianiem możliwości regulacyjnych państw i organizacji międzynarodowych, pogłębiającą się polaryzacją poziomu rozwoju i życia między krajami bogatymi i biednymi, rosnącą na tym tle frustracją i niezadowoleniem społecznym. Zapóźnienia rozwojowe, ubóstwo, degradacja środowiska naturalnego, epidemie groźnych chorób, niekontrolowane migracje i napięcia etniczne coraz widoczniej zakłócają stabilność układu międzynarodowego. Zagrożenia te mogą dotyczyć bezpieczeństwa naszych obywateli, obiektów oraz służb istotnych z punktu widzenia sprawnego funkcjonowania państwa. Nadal jednak ważnym zadaniem pozostaje monitorowanie sytuacji pod kątem odradzania się zagrożeń tradycyjnych.

Najpoważniejsze niebezpieczeństwo wśród nowych zagrożeń dla systemu międzynarodowego i bezpieczeństwa poszczególnych państw, w tym Polski, stwarza zorganizowany terroryzm międzynarodowy, aczkolwiek stopień zagrożenia poszczególnych państw terroryzmem jest różny. Działania terrorystyczne wymierzone są m.in. w wartości, instytucje i interesy państw strefy euroatlantyckiej. Polska jako członek wspólnoty euroatlantyckiej jest narażona bezpośrednio na wynikające z tego zagrożenia⁶⁸.

Najnowsza, przyjęta w listopadzie 2007 r., *Strategia bezpieczeństwa narodowego Rzeczypospolitej Polskiej* odzwierciedla zmiany w międzynarodowych uwarunkowaniach bezpieczeństwa państwa, takich jak członkostwo w UE; jest ona spójna z *Europejską strategią bezpieczeństwa* i koncepcją strategiczną NATO. Uwzględnia aspekty polityczno-militarne, ekonomiczne, społeczne i ekologiczne. Zakłada aktywny udział Polski w kształtowaniu stosunków międzynarodowych i wypełnianie zobowiązań sojuszniczych. Dokument zwraca uwagę, że Polska należy do struktur

⁶⁸ <<http://www.msz.gov.pl/Strategia,Bezpieczenstwa,Narodowego,RP,162.html>>, styczeń 2010 r.

europiejskich i euroatlantyckich, jest aktywnym członkiem NATO, a jako bliskiemu sojusznikowi USA zależy jej na współpracy NATO z europejskimi strukturami obronnymi. Strategia zakłada promowanie polskiej gospodarki, budowanie prestiżu Polski w świecie, ochronę duchowego, materialnego i ekologicznego dziedzictwa narodowego. System bezpieczeństwa narodowego ma umożliwiać sprawną reakcję na zagrożenia i kryzysy wewnętrzne i zewnętrzne. Zasadniczym elementem obrony narodowej są siły zbrojne, gwarantujące zdolność państwa do obrony oraz gotowe do działań w ramach zobowiązań sojuszniczych. Mają one także wspierać organy państwa w zapewnieniu bezpieczeństwa wewnętrznego. Do najważniejszych zadań strategia zalicza modernizację armii i rozwijanie jej zdolności współdziałania z sojusznikami. Strategia wskazuje na konieczność wzmacniania suwerenności politycznej i ekonomicznej oraz międzynarodowej pozycji i wizerunku Polski jako państwa stabilnego, wiarygodnego i demokratycznego⁶⁹.

1.1.7. Międzynarodowy wymiar bezpieczeństwa

Bezpieczeństwo międzynarodowe, podobnie jak bezpieczeństwo narodowe, jest charakteryzowane jako stan wolny od zagrożeń, obejmujący wszystkich członków społeczności, w tym przypadku międzynarodowej. Traktowano je więc jako sumę bezpieczeństwa poszczególnych państw oraz podmiotów niepaństwowych, takich jak organizacje międzynarodowe. Obecnie w warunkach rozwoju procesów globalizacji oraz pogłębiania współzależności międzynarodowych następuje poszerzenie zakresu interesów bezpieczeństwa poszczególnych państw, dlatego też bezpieczeństwo międzynarodowe nie jest prostą sumą bezpieczeństwa państw lub innych uczestników stosunków międzynarodowych. Jak wskazał Marek Pietraś, o istocie bezpieczeństwa międzynarodowego stanowi taki sposób zorganizowania środowiska międzynarodowego, który uczestnikom stosunków międzynarodowych, przede wszystkim państwom, zapewni nie tylko istnienie bez poczucia zewnętrznego zagrożenia, lecz także możliwość realizacji istotnych wartości, takich jak rozwój, tożsamość, suwerenność czy niezależność polityczna⁷⁰. Gwarancją uzyskania tych wartości są więzi między poszczególnymi uczestnikami i instytucjami międzynarodowymi,

⁶⁹ <<http://www.bbn.gov.pl/download/1/1048/SBNRP.pdf>>, styczeń 2010 r.

⁷⁰ M. Pietraś, *Bezpieczeństwo międzynarodowe* [w:] M. Pietraś (red.), *Międzynarodowe stosunki polityczne*, Lublin 2007, s. 325.

które są w stanie doprowadzić do wyeliminowania różnych zagrożeń oraz utrzymania pokoju i współpracy na podstawie umów oraz obowiązujących norm i zasad prawa międzynarodowego.

Ryszard Zięba uważa, że istota bezpieczeństwa międzynarodowego sprowadza się do polityczno-wojskowych gwarancji dla państwa, że nie stanie się ono obiektem napaści zbrojnej oraz że w wypadku takiej agresji, w wyniku określonych porozumień (układów prawnomiędzynarodowych), otrzyma pomoc ze strony innych państw. Zwraca także uwagę na to, że współpraca międzynarodowa jest najbardziej efektywnym środkiem umacniania bezpieczeństwa międzynarodowego, przyczynia się do eliminowania zagrożeń dla istnienia, przetrwania, tożsamości oraz rozwoju państw i systemów międzynarodowych, a także budowania zaufania⁷¹.

W definicjach bezpieczeństwa międzynarodowego zwraca się szczególną uwagę na obecność szeregu elementów składowych, które wpływają na rozwój poszczególnych państw. *Słownik terminów z zakresu bezpieczeństwa narodowego* określa bezpieczeństwo międzynarodowe jako „brak obiektywnie istniejących zagrożeń i subiektywnych obaw oraz zgodne dążenia i działanie społeczności międzynarodowej na rzecz ochrony określonych wartości państwowych i pozapaństwowych (społecznych) za pomocą norm, instytucji i instrumentów zapewniających pokojowe rozstrzygnięcie sporów oraz tworzenie gospodarczych, społecznych, ekologicznych i innych przesłanek dynamicznej stabilności i eliminowania zagrożeń”⁷². W innej definicji — Dietricha Fischera — czytamy, że bezpieczeństwo międzynarodowe „w zakresie przedmiotowym obejmuje zespół uwarunkowań, w których państwa nie czują się zagrożone atakiem militarnym oraz presją polityczną lub gospodarczą, mając możliwości swobodnej realizacji własnego rozwoju i postępu”. Naukowcy z Wydziału Strategiczno-Obronny Akademii Obrony Narodowej charakteryzują bezpieczeństwo międzynarodowe jako brak obiektywnie istniejących zagrożeń i subiektywnych obaw oraz zgodne dążenia i działania społeczności międzynarodowej na rzecz ochrony określonych wartości państwowych i pozapaństwowych za pomocą norm, instytucji i instrumentów zapewniających pokojowe rozstrzygnięcie sporów oraz tworzenie gospodarczych, społecznych i ekologicznych przesłanek dynamicznej stabilności i eliminowania zagrożeń⁷³.

⁷¹ R. Zięba, *Bezpieczeństwo...*, wyd. cyt., s. 20.

⁷² *Słownik terminów z zakresu bezpieczeństwa narodowego*, Warszawa 2002, s. 23.

⁷³ K. Łastawski, *Pojęcie i główne wyznaczniki bezpieczeństwa narodowego i międzynarodowego* [w:] W. Fehler (red.), *Współczesne bezpieczeństwo*, Toruń 2003, s. 17.

Każde państwo jest odpowiedzialne za sprawy bezpieczeństwa. Odpowiedzialność ta, według W. Gizickiego, wyraża się poprzez dwa rodzaje działań:

- wewnętrzne — działania oparte na stworzeniu efektywnej i nowoczesnej armii oraz ukierunkowane na wzrost gospodarczy;
- zewnętrzne — działania oparte na zabiegach dyplomatycznych sprzyjających uzyskaniu gwarancji bezpieczeństwa oraz kontaktom dobrosąsiedzkim.

Współczesna rzeczywistość międzynarodowa sprzyja uczestniczeniu państw w systemie międzynarodowym. Konieczność łączenia działań w skali regionalnej i światowej w celu umacniania bezpieczeństwa międzynarodowego wynika m.in. z:

- utrzymujących się nadal na wysokim poziomie zagrożeń militarnych (problem eksportu broni konwencjonalnej i technologii nuklearnej do ognisk zapalnych w różnych regionach świata);
- zagrożeń terroryzmem międzynarodowym;
- wzrostu znaczenia pozamilitarnych aspektów bezpieczeństwa (migracje, zorganizowana przestępczość, katastrofy ekologiczne itp.);
- zagrożeń destabilizacji politycznej na obszarze byłych państw socjalistycznych i towarzyszących jej sporów terytorialnych, konfliktów etnicznych i narodowościowych;
- pogłębiających się dysproporcji rozwojowych między bogatą Północą a biednym Południem, problemów głodu i przeludnienia w krajach Trzeciego Świata oraz rosnącej dewastacji środowiska naturalnego itp.⁷⁴

Od lat 90. XX w. wpływ na ewolucję bezpieczeństwa międzynarodowego mają przede wszystkim internacjonalizacja życia narodów i państw, która pociąga za sobą wzrost współzależności we wszystkich dziedzinach stosunków międzynarodowych, w tym również bezpieczeństwa, oraz globalizacja, będąca rezultatem pogłębiających się współzależności oraz narastania problemów o konsekwencjach światowych. Ponadto Marian Cieślarczyk wymienia jeszcze regionalizację jako równoległą tendencję rozwojową w stosunkach międzynarodowych, a także demokratyzację systemów wewnętrznych państw i reguł funkcjonowania wspólnoty międzynarodowej⁷⁵.

Bezpieczeństwo międzynarodowe jest warunkowane przez szereg procesów zachodzących w systemie międzynarodowym w różnych okresach.

⁷⁴ M. Cieślarczyk, *Współczesne wyzwania globalne a bezpieczeństwo międzynarodowe* [w:] J. Tymanowski (red.), *Współczesne problemy globalne a bezpieczeństwo europejskie*, Warszawa 2000, s. 28; zob. też: E. Cziomer, L.W. Zyblikiewicz, *Zarys współczesnych stosunków międzynarodowych*, Warszawa 2005, s. 163–164.

⁷⁵ M. Cieślarczyk, *Współczesne wyzwania...*, wyd. cyt., s. 28.